

بررسی ویژگی‌ها و اهمیت کتاب «کریم خان زند و خلیج فارس»

پدیدآورده (ها) : خزائی، سهم‌الدین؛ سپهوند، اسماعیل
تاریخ :: رهیافت تاریخی :: بهار 1395 - شماره 14
از 81 تا 94

آدرس ثابت : <http://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1116813>

دانلود شده توسط : سهم‌الدین خزایی
تاریخ دانلود : 20/09/1395

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می‌باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می‌باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

پایگاه مجلات تخصصی نور

www.noormags.ir

بررسی ویژگی‌ها و اهمیت کتاب «کریم‌خان زند و خلیج فارس»

سہم الدین خزانہ*

اسماعیل سپہوند**

چکیده

خلیج فارس با قدمتی دیرینه همیشه یکی از مناطق پر تردد در طول تاریخ ایران زمین بوده است. این منطقه از دیرباز مورد توجه همه‌ی حکمرانان کرانه‌ی شمالی و جنوبی این خلیج و حتی استعمارگران بوده است. به همین دلیل خلیج فارس یکی از مناطقی بوده که همیشه مورد توجه مورخان و سیاحان بوده است و تحقیقات زیادی در بازشناسی تاریخ این خلیج و وقایع روی داده در آن انجام گرفته است. از میان نویسندگان ایرانی که تاریخ خلیج فارس را مورد بررسی قرار داده‌اند، اثر احمد فرامرزی با نام «کریم‌خان زند و خلیج فارس» از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. این اثر با بهره‌گیری از منابع موثق و دست‌اول، دوره‌ی اقتدار دولت زندیه در خلیج فارس را بازگو کرده و همچنین به قدرت شیوخ عرب پیش از تسلط استعمارگران و اواخر زندیه تا استقرار سلطنت پهلوی بر این دریا پرداخته است. پرداختن به قدرت کعبی‌ها در این دریا و فتح بصره توسط زندیه از نقاط قوت این اثر می‌باشد. به طور کلی این اثر در بازشناسی تاریخ خلیج فارس در دوره‌ی زندیه دارای اهمیت فراوانی است. بنابراین هدف از این مقاله بررسی ویژگی‌ها و اهمیت کتاب «کریم‌خان زند و خلیج فارس» نوشته احمد فرامرزی می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: خلیج فارس، کریم‌خان زند، احمد فرامرزی، قبیله کعب، بصره.

مقدمه

تحركات و سر برآوردن طایفه زند در زمان تسلط افغان‌ها بعد از سقوط اصفهان در سال ۱۱۳۵ هـ.ق، شروع شد؛ زیرا هنگام تسلط آنها بر مناطق شرقی و مرکزی ایران و تصرف قسمت غربی ایران از طرف ترکان عثمانی، مردم این طایفه مدام به ترکان حمله می‌بردند و آن‌ها را غارت می‌کردند. در زمان پادشاهی نادرشاه، باباخان چاپشلو به تدبیر بر بزرگان این طایفه دست یافت و جمعی از مردان آنها را بی‌خبر کشته و بقیه مردان و زنان و کودکان ایشان را به ابیورد و دره گز در خراسان کوچ داد (گلستانه، ۱۳۵۶: ۴۵۱). بعد از مرگ نادرشاه تمامی ایلات و طوایف که وی از هر ولایت کوچانیده در حدود خراسان نشانیده بود چون مانعی ندیدند کوچیده به اوطان و مساکن خود بازگشتند و به فکر فساد افتادند و از آن جمله طایفه زند بودند (مینورسکی، ۱۳۸۷: ۱۹۸). به نظر می‌رسد بعد از بازگشت زندها به غرب ایران تواناترین سرکرده آنها کریم‌خان زند بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۲ / ۱۱۵۱ و ۱۱۴۸). کریم‌خان در سال ۱۱۶۳ هـ.ق، به خدمت ابراهیم‌خان برادرزاده نادرشاه پیوست و در ازاء خدماتی که انجام داد مورد توجه او قرار گرفت و چندی بعد او و برادرش صادق‌خان را به لقب خانی مفتخر نمود (کروسینسکی، ۱۳۶۹: ۱۰۲). ایران همواره بعد از افول یک دولت مقتدر میدان ظهور سران عشایر و ستیزه جویان و مدعیان بوده است و این قاعده در اثر انقراض دولت نادری نیز تحقق پیدا نمود؛ یعنی عده‌ای از رؤسای ایلات و یاغیان خروج کردند. در میان آنان دو تن مقتدرتر و تواناتر بود یکی علیمردان خان و دیگری کریم خان زند بود. کریم‌خان ریاست طایفه زند را داشت که یکی از شاخه‌های عشیره لک کرد بود و اکنون داشت در تاریخ ایران موقع مهمی پیدا می‌کرد (هرن، ۱۳۴۳: ۱۰۶).

در سال ۱۱۶۶ ق/ ۱۷۵۲ م کریم‌خان در طی نبردی در کرمانشاه، علیمردان‌خان را شکست داد (اعتماد-السلطنه: ۲ / ۱۱۵۱ و ۱۱۵۲). آزادخان افغان نیز که یکی از سرداران نادرشاه بود که در آذربایجان لوای استقلال برافراشته بود از مدعیان سلطنت در ایران بود. در بهار سال ۱۷۵۳ م/ ۱۱۳۲ ش کریم خان درگیر نبرد با علیمردان خان بختیاری بود و قلمرو زندیه آماده فروپاشی شده بود. آزادخان نیز با سپاه خود به سمت قلمرو خان زند حرکت کرد (پری، ۱۳۶۸: ۷۵). آزادخان پس از آنکه علیمردان‌خان از کریم‌خان شکست خورد قصد بازگشت داشت ولی کریم‌خان مانع شده و با او درگیر شد (اعتمادالسلطنه: ۲ / ۱۱۵۲). در سال ۱۱۶۶ ق/ ۱۱۳۱ ش در نزدیکی کرمانشاه بین کریم خان زند و آزادخان افغان جنگ به وقوع پیوست که خان زند به سختی شکست خورد و به کمازان فرار کرد و سرداران و افسران خود را در آنجا باقی گذاشت و خود به اتفاق برادرش، اسکندرخان به اصفهان رفت (رجبی، ۱۳۵۵: ۵۷). آزادخان پس از پیروزی بر کریم خان به اصفهان بازگشته بود. از اصفهان خان افغان پس از تعیین حکام ولایات جدیدی که تسخیر کرده بود به طرف شیراز حرکت کرد تا سرانجام تکلیف خود را با کریم خان یکسره کند. کریم خان

ناگزیر به روستای خشت در کازرون رفت تا از حمایت محمدعلی خان، کلانتر خشت کمک بگیرد. او تفنگچیان خود را که ۴۰۰۰ بودند در اختیار کریم خان گذاشت. آنها در گذر دربند آزادخان را غافلگیر کردند به طوری که او قسمت بزرگی از سپاه خود را از دست داد و با جا گذاشتن کلیه تجهیزات جنگی اش به طرف اصفهان فرار کرد (همان: ۶۷). آزادخان که با معدودی از این معرکه جان به در برده بود از طرف دیگر دچار مخاصمت یک مدعی دیگر که محمدحسن خان قاجار بود گردید و سرانجام به ناچار قرار به انقیاد کریم خان داده و در عداد خادمان با صداقت وی در آمد. کریم خان در سال ۱۱۷۱ق/۱۱۳۶ش با قاجارها که به فارس هجوم آورده بودند درگیر شد و سرانجام توانست آنها را نیز شکست داده و در اواسط سال ۱۱۷۳ق/۱۱۳۸ش تمام ایران جز خراسان که در دست شاهرخ پسر نادرشاه بود، را مطیع خود گرداند (هزن، ۱۳۴۳: ۱۰۶-۱۰۷).

زندگی نامه احمد فرامرزی

احمد فرامرزی فرزند شیخ عبدالواحد، در سال ۱۲۸۶ش، در قریه گچویه از بلوک فرامرزان لارستان به دنیا آمد. فقه و نحو را در محضر پدرش آموخت اما چون در آن روزگاران بلوک فرامرزان نیز مانند همه جای مملکت گرفتار ملوک الطوایفی و خانخانی بود، فرامرزی با نیروهای استبدادی به ستیز برخاست و به شدت با خانخانی و ملوک الطوایفی مبارزه کرد. روی این اصل از طرف خوانین وقت بلوک جهانگیریه به زندان افتاد و مدت یک سال در زندان به سر برد. پس از آن به بحرین رفت و در آنجا نیز مبارزات خود را علیه انگلیسی‌ها ادامه داد تا سرانجام چون انگلیسی‌ها خواستند او را توقیف کنند به اتفاق برادرش، عبدالرحمان شبانه از بحرین فرار کرد و پس از شش ماه خود را به تهران رسانید. در تهران نیز دست از فعالیت بر نداشت و در سال ۱۳۰۸ش، با انتشار مجله تقدم با همکاری برادرش، فعالیت مطبوعاتی و علمی خود را آغاز کرد. فرامرزی مقامات مهم اداری در وزارت امور خارجه، دادگستری، دارایی و راه را عهده دار بود و چندین دوره نیز به نمایندگی مجلس انتخاب گشت. بعد از شهریور ۱۳۲۰ش، روزنامه آینده ایران و پس از آن روزنامه خاور را انتشار داد. فرامرزی تألیفات متعددی دارد که از جمله تاریخ و جغرافیای خلیج فارس است که بالغ بر ۲۰ جلد است. فرامرزی در تاریخ یکشنبه ۲۰ اسفند ۱۳۴۰ش در تهران درگذشت.

معرفی کتاب «کریم خان زند و خلیج فارس»

محققانی مانند فرامرزی و جان‌پری معتقدند که نیت کریم خان و اقدامات او و نقش عوامل سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در راستای حاکمیت بر جنوب غرب و غرب ایران و بنادر و سواحل خلیج فارس از اهداف اساسی وی بوده است. در این مقاله معرفی نظرات احمد فرامرزی در قالب اثر او، کریم خان زند و

خلیج فارس می‌باشیم: پیشگفتار و مقدمه؛ در پیشگفتار کتاب، حسن فرامرزی، برادرزاده احمد فرامرزی، درباره جزوه های عمویش مبنی بر تاریخ و جغرافیای خلیج فارس توضیح می‌دهد. وی عدم چاپ آثار عمویش را بضاعت مادی و معنوی ذکر کرده و اینکه قصد بر این است تا سال ۱۳۴۶ش، حداقل سه مجلد از دیگر جزوه های مرحوم فرامرزی در مورد خلیج فارس را به چاپ برساند(فرامرزی، ۱۳۴۶: پیشگفتار: الف).

مقدمه این اثر به قلم سیدحسن تقی‌زاده می‌باشد. وی اذعان دارد که تاکنون کتابی جامع و مستقل به جز نوشته های فرامرزی وجود ندارد و اقدام او باعث روشن شدن بخشی از تاریخ تحولات منطقه خلیج فارس است. وی در ادامه تأسف می‌خورد که درباره سواحل خلیج فارس که زادگاه کهن درخشان ترین تمدن های ایرانی بوده است، منابع و مآخذ با محدودیت روبروست. تقی زاده کتاب فرامرزی به نام تاریخ و جغرافیای خلیج فارس را از بهترین آثار تألیف شده در این خصوص می‌داند. وی در ادامه به معرفی چند منبع که در آوا نشانه‌های از تاریخ و جغرافیای خلیج فارس و مناطق اطراف آن اشاره دارد، از جمله تحقیقات مستشرقینی ماهد سر آرنولد ویلسون، لرد کرزن و...، فارسانه ناصر، بحرین و خلیج فارس از عباس اقبال آشتیانی، تاریخ پانصد ساله خوزستان و مشعشعیان کسروی، تاریخ جغرافیایی خوزستان امام شوشتری، نوشته های سدیدالسلطنه را نام می‌برد. تقی زاده اشاره دارد که علاوه بر تاریخ و جغرافیای خلیج فارس به زبان عربی و اروپایی، نیاز به یک تحقیق دامنه دار و همه جانبه و یک بررسی عمیق و طولانی بود و چنین امری به جز احمد فرامرزی از عهده هر کسی ساخته نیست که با یک کوشش ۵۰ ساله به ثمر رسید و نخستین جلد آن با نام کریم خان زند و خلیج فارس به چاپ رسیده است. وی به ذکر این نکته می‌پردازد که فرامرزی در جریان تحقیقات و تتبعات خود به نوشته ها و اسناد بی شماره بر خورد که ترجمه و نشر آنها بسیاری از مطالب را توضیح می‌دهد و اگر تلاشی در راه زنده کردن آنها نمی‌شد با گذشت زمان اثری از آنها باقی نمی‌ماند. در جلد اول این کتاب از روی کار آمدن کریم خان زند تا مرگ او که منجر به فتح بصره و تخلیه آن شهر می‌شود ادامه دارد و همچنین چگونگی روابط ایران و عثمانی و روابط سیاسی ایران و عرب‌ها به خوبی روشن شده است. پاورقی‌ها به سادگی تلاش توان فرسای مؤلف را نشان می‌دهد و امید است سایر جلدهای این کتاب نیز چاپ شود(فرامرزی، مقدمه: صفحات ب تا ح).

قسمت اول: آغاز شهریاری کریم خان زند

در این قسمت به سقوط صفویه و گرفتاری های نادرشاه و عدم توجه او به خلیج فارس اشاره شده است. کریم‌خان در اوایل سلطنت خود راهزنان دریایی جواسم که امنیت خلیج فارس را بر هم زده بودند را به وسیله آل مذکو سرکوب کرد؛ ولی به دلیل گرفتاری کریم‌خان زند، سرکوب آنها بعداً توسط انگلیسی‌ها با

همدستی سید سعید، سلطان مسقط انجام شد. در زیر نویس این قسمت، فرامرزى اشاره مختصرى به وجهه تسمیه جواسم^۱ دارد (فرامرزى: ۲-۱).

قسمت دوم؛ کریم خان زند و دولت‌های اروپایی - انگلستان

در قسمت دوم به اخراج پرتغالی‌ها توسط شاه عباس با اتحاد با انگلیسی‌ها و بعد از آن رقابت انگلیسی‌ها و فرانسوی در خلیج فارس اشاره رفته است؛ نقش فرانسه مثبت ارزیابی نشده، حمله فرانسوی‌ها به پایگاه انگلیسی‌ها در بندرعباس، اخذی خان لار از آنها باعث انتقال تجارتخانه انگلیسی‌ها به بوشهر شد و در آنجا قراردادی با شیخ بوشهر بستند. کریم خان نیز این قرارداد را تصویب کرد (فرامرزى: ۳-۴). در ادامه به قرارداد شرکت هند شرقی با شیخ سعدون، حاکم بوشهر و متن آن اشاره شده است و این اقدامات شرکت زیر نظر حکومت هندوستان بود (فرامرزى: ۵-۶). فرامرزى به ذکر نکاتی از زبان ویلسون و ملکم مبنی بر این قرارداد و تجارت خلیج فارس می‌پردازد؛ اینکه شیوخ بنادر اعتنای چندانی به حکومت ایران نداشته و تحت نفوذ کنسول انگلیسی‌ها بودند. وضعیت تجارت عراق هم به مانند ایران بود. تجارت خلیج فارس از جمله مروارید بحرین به نفع حکومت هندوستان بود (فرامرزى: ۹-۱۰).

قسمت سوم؛ روابط کریم خان با سکنه خلیج فارس

در این قسمت فرامرزى به طور مفصل به تسلط و اقدامات قبایل شیوخ عرب سواحل و بنادر قسمت شمالی خلیج فارس؛ کعبی‌ها^۲ به سرکردگی شیخ سلمان، میرمهنای بندر ریگی، شیخ حجر کنگانی و مأموریت زکی خان برای حمله به عمان^۳ پرداخته است. به ویژه تاریخچه قبیله کعب و روابط آنها با دول ایران، عثمانی و کمپانی هند شرقی انگلیس، نبرد کریم‌خان با آنها و شکست کعبی‌ها و نبرد سرسختانه کعبی‌ها با عثمانی‌ها و انگلیسی‌ها از نکات جالب این قسمت است (فرامرزى: ۳۴-۱۲). میرمهنای بر بندر ریگ مسلط شده و با حمله به هلندی‌ها آنها را اخراج کرد. در ابتدا اقدامات کریم خان برای سرکوب او فایده نداشت. میرمهنای قلعه هلندی‌ها را که مجهز به توپ بود را تسخیر کرده و عده‌ای را کشته و عده‌ای را به باتاویا، مرکز شرکت هند شرقی هلند روانه کرد. کریم خان با فرستادن زکی‌خان و اتحاد او با حسن سلطان و توطئه او، میرمهنای به بصره فرار کرده و اموال او مسترد شده و حسن سلطان جانشین او شد.

۱. رک: "جواسم و موقعیت تاریخی آنها در خلیج فارس"، مرتضی نورایی، همایش بین‌المللی خلیج فارس در گستره تاریخ، جلد اول، اصفهان، دانشگاه اصفهان، صص ۴۲۳-۴۰۷، ۱۳۸۴.

۲. رک: تاریخ پانصد ساله خوزستان، احمد کسروی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۸۴.

۳. رک: کریم خان زند، جان رهبری، ترجمه علی محمد ساکی، تهران، نشر نو، ۱۳۶۸، چاپ دوم.

میرمهنا نیز توسط حاکم بصره کشته شد. شیخ حجر کنگانی نیز توسط زکی خان سرکوب شده و با بستگانش روانه شیراز شد (فرامرزی: ۳۷-۳۴). کریم خان قصد تسخیر عمان را که مسکن اعراب جواسم بود را داشت و خوارج عمان را نیز تنبیه کند ولی زکی خان راه به جایی نبرد (فرامرزی: ۳۹-۳۸).

قسمت چهارم؛ اختلاف کریم خان با عثمانی‌ها

روابط ایران و عثمانی در عهد زندیه بر محور بصره بود و البته آزار تجار و زوار ایرانی، عزل محمدپاشا، سرحددار کردستان که متمایل به کریم خان بود (فرامرزی: ۴۳-۴۰). به طور کلی رقابت بندر بصره با بندار ایرانی و رونق آن باعث حمله کریم خان زند به بصره شد (فرامرزی: ۴۸-۴۵). در ادامه به عقیده نویسندگان شرقی به علل اختلاف ایران و عثمانی و آگاهی کریم خان از ضعف ترک‌ها، قتل عمرپاشا (حاکم بصره) توسط جانشین او (مصطفی پاشا) اشاره رفته است (فرامرزی: ۵۲-۴۸) و این موارد ذکر شده و تحلیل فرامرزی بر اساس منابع از نکات جالب توجه این اثر می باشد. همچنین در این قسمت به حرکت صادق خان زند با ۳۰ هزار یا به روایتی ۲۰ هزار سپاهی، به دستور کریم خان به سوی بصره برای فتح آن اشاره رفته است. ساخت پل توسط سپاه زند، وحشت انگلیسی‌ها از ورود قشون ایران به بصره و شلیک گلوله توپ به سازندگان پل، محاصر بصره پرداخته شده است (فرامرزی: ۵۵-۵۲). از مباحث مهم این قسمت؛ شایعه ورود قوای عمان به شط العرب به قصد حمایت از بصری‌ها می‌باشد. طبق منابع مورد اشاره فرامرزی؛ گیتی گشا، فارسنامه ناصری، ذیل روضه‌الصفاء و مطالعاتی در باب بحرین و جزایر و سواحل خلیج فارس، در موقع محاصره بصره توسط صادق خان، امام عمان قوای مهمی به تعداد ۱۲ هزار برای کمک به بصری‌ها فرستاد. فرامرزی به اشتباه مؤلف برهان‌السدید فی احوال آل ابوسعید، محمدعلی سدید بندرعباسی، مبنی بر حمایت امام مسقط از بصری‌ها در زمان حمله صادق خان، اشاره کرده و این اقدام امام مسقط را مربوط به سال ۱۲۱۶ق، می‌داند نه جنگ بصره در سال ۱۱۹۲ق و البته منابع فرنگی مانند تاریخ سرجان ملکم و ویلسون و منابع عربی و صاحب تحفه‌العالم به حمایت امام مسقط از بصری‌ها اشاره ای ندارند (فرامرزی: ۵۸-۵۶).

قسمت پنجم؛ فتح بصره به دست صادق خان زند

بعد از محاصره بصره، حاکم آن حاضر به تسلیم شهر نبود. مخالفت بعضی رؤسای کردستان با حاکم بغداد و طاعون عظیم هم که در سال ۱۱۸۶ق در عراق روی داده بود باعث ناتوانی مردم بغداد و عراق شده بود. در واقع اشاره به این رخداد از نکات جالت توجه این اثر و تأثیر آن در ناتوانی حکام عراق عرب برای مقابله با قوای زند بود (فرامرزی: ۶۱-۶۰). عدم کمک عمرپاشا به حاکم بصره، کمک قبیله شیعه مذهب الخزاعل

به صادق خان، البته فرامرزی اذعان دارد که این قبیله را صاحب گیتی‌گشا به اشتباه خزاعی ثبت کرده است (فرامرزی: ۶۲-۶۱). در ادامه، محصورین منتظر کمک حاکم بغداد بودند تا اینکه یک قوای هفت هزار نفره به سرکردگی پاشاهای وان و موصل و دیاربکر و حلب و دمشق به بغداد وارد شدند؛ اما آنها بر خلاف تکلیف حاکم بصره برای رفتن به بصره سرانجام حاکم بغداد را باعث و بانی اختلاف معرفی کردند و خواستار عزل او شدند. در واقع بد رفتاری پاشای بغداد با قبایل عراق و تابعیت اسمی دولت عثمانی شد ولی عمر پاشا عزل خود را پذیرفت ولی به اغوای مخالفین کشته شد (فرامرزی: ۶۳-۶۲).

قسمت نهم؛ ماجرای سر والی بغداد

فرامرزی از قول عباس اقبال می‌نویسد که سلطان عثمانی برای رفع بهانه کریم خان، سر والی بغداد را به شیراز فرستاد؛ اما سایر مورخان از جمله سرجان ملکم اشاره‌ای به این امر ندارند. گیتی‌گشا تنها به سفارت نماینده عثمانی مبنی بر مراتب وفا و درگذشت سلطان مصطفی و جانشینی سلطان عبدالحمید اشاره دارد. فارسنامه ناصری هم اشاره‌ای ندارد. در واقع اقبال درخواست وکیل مبنی بر تحویل سر بریده والی بغداد را صورت واقعه داده است (فرامرزی: ۶۶-۶۴). در ادامه فرامرزی به قحطی و غلا در بصره اشاره دارد در حین محاصره و شدت آن اشاره دارد. چنانچه شیخ ثوبین و شیخ ثامر، برادرزاده او که برای کمک بصری‌ها در بصره بودند در عریضه عجزآمیزی از صادق خان اجازه مراجعت خواستند و وی هم اجازه رفتن به آنها را داد (فرامرزی: ۶۷).

قسمت دهم؛ سقوط بصره

شاید مهمترین قسمت این اثر؛ سقوط بصره و فتح آن توسط صادق خان باشد. طبق روایت گیتی‌گشا: هر روز عده‌ای از بصریان بیرون آمده و از صادق خان تأمین می‌گرفتند. از جمله عبدالرحمان، حاکم قلعه شهر و شیخ فضل عموزاده شیخ عبدالله، رییس قبیله منتفق تا اینکه شیخ درویش، کدخدای کل بصره با جمعی از اعیان به اردوی صادق خان آمده و درخواست صلح نمود و سلیمان پاشا، حاکم شهر هم به حضور صادق خان آمد و تسلیم شده و شهر گشوده شد (فرامرزی: ۶۸). بعد از ۱۳ ماه محاصره شهر گشوده شد و طبق گفته مورخان؛ صادق خان بنای خوش رفتاری با اهالی بصره را گذاشت و به تعمیر خرابی‌ها پرداخت. البته به حمایت مذهب جعفری هم پرداخت و به گفته تحفة‌العالم به احاطه افواج زند بر بصره اشاره دارد. عثمانی‌ها اعمالی مانند خراب کردن قبر زبیر به صاحب تحفة‌العالم نسبت داده اند. فرامرزی خود اشاره دارد که تعدیاتی به سکنه بصره شده است ولی به شدت روایت صاحب التحفة‌النبهانیة، نبهانی نبوده است.

وی حتی استیلای صادق خان بر بصره را مانند حمله مغول می‌داند. فرامرزی حتی روایت صاحب گیتی گشا، صادق نامی را مبنی بر خوش رفتاری سپاه زند و تعمیر خرابی های بصره را که مدیحه سرایی می‌نمود نمی‌پذیرد (فرامرزی: ۷۳-۶۸). فرامرزی با به قتل غارت های گذشته مانند کرمان در عهد سلاجقه، غارت شیراز توسط نادرشاه بعد از مغلوب کرد. محمدتقی خان، فاجعه کرمان توسط آقامحمدخان، فجایع ابن رشید از امرای مکه در نجد اشاره دارد ولی با توجه به اخلاق کریم خان و روش صادق خان در قشون کشی هایش تا حدودی می‌توان ادعای نویسندگان عرب را خلاف واقع دانست و البته نباید قشون صادق خان را معمول و مبری از عیب دانست. به هر حال بصره فتح شده و صادق خان به شیراز بازگشت و حکومت بصره را به علی محمدخان زند واگذار کرد (فرامرزی: ۷۵-۷۳).

قسمت هشتم؛ حکومت علی محمدخان زند در بصره

در آخرین قسمت این اثر به حکومت بصره از جانب علی محمدخان زند پرداخته شده است. با اینکه وی جوانی دلیر بود ولی مغرور و ناپخته بود. طبق اشاره گیتی گشا وی بدون هیچ دلیلی عده‌ای را برای تاراج بر سر قبیله منتفج که امان خواسته بودند فرستاد که شکست خوردند ولی حاکم با وجود اینکه بنی منتفج شفاعت خواستند و حاضر به دادن باج شدند، نپذیرفت لذا آنها هم دست به شمشیر برده و اراضی محل سکونت خود آب انداخته و صحرا را دریا کردند و لشکر زند در آب و گل فرو ماندند، حاکم زند به قتل رسید بسیاری از سپاه او کشته شدند و خبر این واقعه توسط علی همت خان، برادر حاکم مقتول و محمدحسین خان بهبهانی به شیراز رسید (فرامرزی: ۷۷-۷۶). کریم خان بار دیگر صادق خان را با قشونی جرار و اسلحه کافی فرستاد، منتفج متفرق شدند و امنیت در بصره حاکم شد. صادق خان قصد تجهیز قشون برای رفتن به صحرا و سرکوبی متمرمدین را داشت که خبر مرگ کریم خان رسید. صادق خان که داعیه سلطنت داشت فوری با قشون همراه آهنگ شیراز نمود. عثمانی‌ها در سال ۱۱۹۳ق که خوانین زند مشغول زد و خورد بر سر تاج و تخت بودند بدون دردستر بصره را مسترد ساختند (فرامرزی: ۷۸-۷۷). فرامرزی سرنوشت سلیمان آقا از زمان فرستاده شدن او به شیراز بعد از تصرف بصره تا حکومت دوباره او را نیز آورده است. وی ابتدا حبس شد ولی به واسطه علم و دانش مورد توجه زکی خان قرار گرفت و حکومت بصره به او واگذار شد. با اینکه شیخ ثامر، رییس منتفج و حسن پاشا، والی بغداد با حکومت او مخام بودند، بعد از قتل شیخ ثامر در جنگ با قبیله الخزاعل، جانشین او، شیخ ثوین که روابط خوبی با سلیمان آقا داشت او را آورده حاکم بصره نمود. وی نعمان افندی را حبس کرده و دولت عثمانی نیز با او موافقت کرد. وی حتی لقب وزارت گرفت و حاکمی عادل بود که با ایرانی‌ها خوش رفتار بود و عراق را آباد گرداند (فرامرزی: ۷۹-۷۸).

بصره که با آن همه زحمت و خون و جگر به دست آمد بدون هیچ مقاومتی بار دیگر ضمیمه عثمانی شد و سلطه ایران بر آنجا خاتمه یافت (فرامرزی: ۷۹).

ضمایم

نقشه‌های خلیج فارس در عهد زندیه

- نقشه عزیمت میرمهنا به خارکو، خارک، کویت، بصره و خط سیر اخراج هلندی‌ها.
- اعزام نیرو از طرف شهریار زند به بصره و خط سیر قشون کشی امام مستقط و عمان.
- چگونگی اعزام کشتی جنگی از طرف نیروی دریایی انگلیس برای سرکوبی بنی کعب در شط العرب.
- محل نبرد و برخورد طوایف بنی کعب با انگلیسی‌ها و عثمانی‌ها، شکست انگلیس و اعزام قوای کمکی آن کشور.
- تصویر لطفعلی خان زند (در آخر کتاب) و تصویر کریم خان زند (در اول کتاب).

اهمیت کتاب

- کتاب کریم خان زند و خلیج فارس اثر احمد فرامرزی یکی از بهترین آثاری است که از جنبه‌های گوناگون مانند تاریخ خلیج فارس، تاریخ قبایل عرب حاشیه خلیج فارس، تاریخ زندیه، تاریخ روابط بین الملل و... اهمیت فراوان دارد که ما در این مبحث به طور خلاصه به موارد اهمیت این اثر اشاره می‌نماییم.
- اشاره روابط خارجی و منطقه‌ای در حوزه خلیج فارس در آن عهد؛ انگلستان، عثمانی، عمان روابط کریم خان با سکنه سواحل خلیج فارس
 - تاریخچه بنی کعب و روابط آنها با دولت‌های ایران و عثمانی و کمپانی هند شرقی
 - سقوط تجارت هلند در خلیج فارس
 - لشکرکشی کریم خان به خوزستان
 - بررسی تاریخ اعراب ساکن ایران و رؤسای آنها؛ شیخ سلمان، یرمهنا، شیخ حجر کنگان
 - فتح بصره و اهمیت آن
 - اشاره به برخی حوادث اجتماعی؛ طاعون عظیم عراق، قحطی بصره
 - استفاده از نقشه: این کار باعث نقطه قوت این اثر می‌باشد زیرا با تجسم این نقشه‌ها صورت واقعیت‌های عهد زندیه با تکیه با خلیج فارس بهتر درک می‌شود.
 - تصاویر کتاب؛ تصویر کریم خان زند (در اول کتاب) و تصویر لطفعلی خان زند (در آخر کتاب) که از جمله تصاویر زیبا و ناب هستند.

نواقص کتاب

با اینکه به گفته تقی زاده این اثر از جامع ترین آثار مربوط به تاریخ خلیج فارس می باشد ولی این اثر نیز به مانند بسیاری از آثار دیگر نواقصی دارد که در اینجا به اشاره می شود. از جمله عدم اشاره یا نپرداختن و توضیحات بیشتر درباره بعضی موضوعات که در زیر به آنها می پردازیم. توضیحات بیشتر مبنی بر روی کار آمدن زندیه: چنانچه جان پری در دیباچه اثر خود با عنوان «کریم خان زند» اشاره دارد که دوران ۵۰ ساله میان مرگ نادرشاه و پایه گذاری سلطنت قاجار، مهمترین و تاریکترین ادوار تاریخ جدید ایران به شمار می آید و اثر پر حجم او نیز مصداق این ادعاست (پری، ۱۳۶۸: دیباچه: یازده و دوازده). معرفی کامل منابع مورد استفاده: با اینکه فرامرزی از منابع و اسناد بسیاری در این اثر استفاده نموده است ولی تنها در زیر نویس به این منابع آن هم تنها به ذکر نام کتاب و مؤلف آن اشاره کرده است و البته حسن فرامرزی نیز که کار تدوین و چاپ کتاب را بر عهده گرفته است به لیست کردن منابع در آخر کتاب به صورت کامل اقدام نکرده است. از جمله این منابع عبارتند از:

- تاریخ خلیج فارس: ویلسون، ترجمه محمد سعیدی
- تاریخ ایران: جلد دوم، سایکس، ترجمه فخر داعی
- استعمار در خلیج فارس: صلاح عقاد
- اللباب فی تهذیب الانسان: جلد سوم، ابن اثیر
- الکامل فی تاریخ: ابن اثیر
- تاریخ پانصد ساله خوزستان: احمد کسروی
- معجم قبائل العرب: عمر بن رضا بن محمد راغب بن عبد الغنی کحاله الدمشق (المتوفی: ۱۴۰۸هـ)
- دایرةالمعارف اسلامی
- تاریخ بصره: احمد فرامرزی
- تاریخ جغرافیایی خوزستان: امام شوشتری
- سفرنامه خوزستان: حاج غفار نجم الملک
- صورة الارض: ابن حوقل
- المسالک و الممالک: اصطخری
- معجم البلدان: یاقوت حموی
- سفرنامه: ابن بطوطه
- تاریخچه بنی کعب: از مؤلفی گمنام از قبیله بنی کعب
- جهانگشای نادری: میرزا مهدی خان استرآبادی

- تذکره شوشتر: عبدالله بن نورالدین جزایری
- تاریخ مشعشعیان: احمد کسروی
- تاریخ گیتی گشا: میرزا صادق نامی
- جزیره کیش
- فارسنامه ناصری: میرزا حسن فسایی
- تاریخ و صاف: شرف‌الدین عبدالله شیرازی
- روزنامه میرزا محمد کلانتر شیراز: تصحیح عباس اقبال
- تاریخ عمان: احمد فرامرزی
- بحرین و خلیج فارس: عباس اقبال آشتیانی
- تاریخ ایران: سر جان ملکم
- بین‌الاحتلالین: عباس عزاوی
- تحفة العالم: میرعبدالطیف شوشتری
- تاریخ بصره: علی ظریف بغدادی
- تاریخ بصره: نبهانی
- جزه راجع به بحرین و خلیج فارس: عباس اقبال
- التحفة النبیهانیة - جلد بصره: نبهانی
- سیاحت نامه منشی بغدادی
- المعاهد الخیریة للادارات المحلیة رقم ۱۲ لسنة ۱۹۶۱: نظام
- تاریخ سلاجقه کرمان: محمد بن ابراهیم یزدی
- مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب

توضیح سیاست صفویان و افشاریه در خلیج فارس که در تحقیقات جدید آثار بسیاری به صورت کتاب و مقاله چاپ رسیده است. توضیح سیاست دول استعمارگر؛ انگلستان، هلند و فرانسه در خلیج فارس از صفویه^۱ تا عهد کریم‌خان زند: چنانچه مهدوی اشاره دارد حجم بازرگانی انگلیسی‌ها در زمان کریم‌خان در ایران بسیار کم بود و آنها قصد داشتند که دامنه فعالیت خود را افزایش دهند و کریم‌خان به این بهانه که من پادشاه ایران نیستم و به نزد شاه اسماعیل سوم بروید، حدود پنج ماه آنها را بلاتکلیف گذاشت و

۱. "سیاست‌های صفویان در خلیج فارس"، جهانبخش ثواقب، همایش بین‌المللی خلیج فارس در گستره تاریخ، جلد اول، اصفهان، دانشگاه اصفهان، صص ۹۴-۵۹، ۱۳۸۴.

سرانجام با یک قرارداد آنها را ملزم کرد که با ناوگان دریایی خود به سرکوب میرمهنا بپردازند. انگلیسی‌ها گردن نهادند ولی کاری از پیش نبردند. در روابط با فرانسه، کریم خان بستن هرگونه قرارداد را مبنی بر سرکوب میرمهنا نمود که آنها نیز کاری از پیش نبردند (مهدوی، ۱۳۸۱: ۱۸۵-۱۸۲). طبق نوشته همایون الهی، به هنگام اوج گیری رقابت بین هلند و انگلستان در خلیج فارس؛ دولت دیگر یعنی فرانسه نیز در این منطقه حضور داشت و اقداماتی از جمله اعزام مبلغین مسیحی به بصره، تأسیس کمپانی هند شرقی و... انجام داده بودند که از عهد صفویه تا مدت‌ها بعد اواسط عهد قاجار انجام داده بودند (الهی، ۱۳۹۲: ۲۲۶-۲۲۱).

توضیحات بیشتر مسئله عمان در زمان کریم خان زند: تحولات عمده‌ای مانند انتقال قدرت از آخرین امام سلسله یعربه، بلعرب بن حمیر به احمد بن سعید، سر سلسله خاندان آل سعید و وزارت حسن شاه تاجر ایرانی، نیت کریم خان برای تجدید حاکمیت کامل ایران بر خلیج فارس و... (وثوقی، ۱۳۸۴: ۳۶۴-۳۶۱). توضیحات بیشتر درباره استقرار هلندی‌ها در خارک: با توجه به اینکه بعد از مرگ شاه عباس در زمان جانشینان او، نفوذ و سلطه هلندی‌ها در خلیج فارس تا زمان بسته شده پرونده استعمار آنها توسط میرمهنا جاری بود (اسدی، ۱۳۸۵: ۷۱-۷۳).

علل جایگزین شدن بصره به جای بوشهر: که در این اثر مورد غفلت واقع شده است. به قول محمدعلی چلونگر، با اینکه بندر بصره ظرفیت تجاری ایران را نداشت در عصر زندیه جانشین بنادر ایرانی شد (چلونگر، ۱۳۸۴: ۱۱۱).

روابط با عثمانی: با اینکه در این عهد روابط ایران و عثمانی بیشتر جنبه سیاسی داشت ولی روابط بازرگانی نیز وجود داشت. وجود اماکن مقدس شیعیان ایران در خاک عثمانی نیز از موضوعات روابط دو دولت بود (شعبانی، ۱۳۸۷: ۱۸۲-۱۸۱).

۱. رک: "غروب هلندی‌ها در خلیج فارس"، علی اکبر جعفری، همایش بین‌المللی خلیج فارس در گستره تاریخ، جلد اول، اصفهان، دانشگاه اصفهان، صص، جلد سوم، ۲۴۵-۲۲۷، ۱۳۸۴.

۲. رک: "بررسی علل جایگزین شدن بصره به جای بندر عباس توسط انگلیسی‌ها در دوران زندیه"، محمدعلی چلونگر، همایش بین‌المللی خلیج فارس در گستره تاریخ، جلد اول، اصفهان، دانشگاه اصفهان، صص ۱۲۴-۱۱۱، ۱۳۸۴.

منابع

۱. اسدی، بیژن (۱۳۸۵): *خلیج فارس و مسائل آن*، تهران: سمت، چاپ دوم.
۲. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۷): *تاریخ منتظم ناصری*، به تصحیح اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.
۳. الهی، همایون (۱۳۹۲): *خلیج فارس و مسائل آن*، تهران: قومس.
۴. پری، جان ر. (۱۳۶۸): *کریم خان زند*، ترجمه علی محمد ساکی، تهران: نشر نو، چاپ دوم.
۵. رجبی، پرویز (۱۳۵۵): *کریم خان زند و زمان او*، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.
۶. شعبانی، رضا (۱۳۸۷): *تاریخ تحولات سیاسی-اجتماعی ایران در دوره های افشاریه و زندیه*، تهران: سمت.
۷. فرامرزی، احمد (۱۳۴۶): *کریم خان زند و خلیج فارس*، به کوشش حسن فرامرزی، تهران: چاپخانه داور پناه.
۸. کسروی، احمد (۱۳۸۴): *تاریخ پانصد ساله خوزستان*، تهران: دنیای کتاب.
۹. گلستانه، ابوالحسن بن محمد امین (۱۳۶۵): *مجمعل التواریخ*؛ شامل وقایع و رویدادهای سی و پنج ساله بعد از مرگ نادرشاه، به سعی و اهتمام مدرس رضوی، تهران: دانشگاه تهران، چاپ سوم.
۱۰. مینورسکی (۱۳۸۷): *ایران در زمان نادرشاه*، ترجمه رشید یاسمی، به تحقیق و تصحیح علی اصغر عبد‌اللهی، تهران: دنیای کتاب، چاپ پنجم.
۱۱. هوشنگ مهدوی، عبدالرضا (۱۳۸۱): *تاریخ روابط خارجی ایران از ابتدای دوران صفویه تا پایان جنگ دوم جهانی*، تهران: امیرکبیر، چاپ هشتم.
۱۲. هرن، پاول (۱۳۴۳): *تاریخ مختصر ایران بعد از اسلام*، ترجمه رضازاده شفق، تهران: کمیسیون معارف.

مقالات

۱۳. نورائی، مرتضی (۱۳۸۴): «جواسم و موقعیت تاریخی آنها در خلیج فارس»، همایش بین‌المللی خلیج فارس در گستره تاریخ، جلد اول، اصفهان، دانشگاه اصفهان، صص ۴۲۳-۴۰۷.
۱۴. ثواقب، جهانبخش (۱۳۸۴): «سیاست‌های صفویان در خلیج فارس»، همایش بین‌المللی خلیج فارس در گستره تاریخ، جلد اول، اصفهان، دانشگاه اصفهان، صص ۹۴-۵۹.

۱۵. جعفری، علی اکبر (۱۳۸۴): «غروب هلندی‌ها در خلیج فارس»، همایش بین‌المللی خلیج فارس در گستره تاریخ، جلد سوم، اصفهان، دانشگاه اصفهان، صص ۲۴۵-۲۲۷.
۱۶. چلونگر، محمدعلی (۱۳۸۴): «بررسی علل جایگزین شدن بصره به جای بندر عباس توسط انگلیسی‌ها در دوران زندیه»، همایش بین‌المللی خلیج فارس در گستره تاریخ، جلد اول، اصفهان، دانشگاه اصفهان، صص ۱۲۴-۱۱۱.

